

Назаренко Н. І.

Маріупольський державний університет

**ЕЛЕМЕНТИ ПОЕТИКИ ПІКАРЕСКИ В ОПОВІДАННІ
«АФОНСЬКИЙ ПРОЙДИСВІТ» І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО**

У статті досліджується функціонування образу крутія в українській класичній літературі. За основу аналізу взято оповідання «Афонський пройдисвіт» І. Нечуя-Левицького. Простежено жанрові особливості пікарескої прози, а також детально розкрито риси «крутіїства» в аналізованому творі. Зазначено, що жанрова історія іспанської «пікарески» завершується до середини XVII століття, але численні жанрові новації і художні прийоми авторів стали надбанням інших національних літературних традицій і успадковані романістами наступних століть. Головну увагу зосереджено на окресленні концепції головного героя – пікаро. Підкреслено, що шахрайський роман, завдяки фігурі головного героя і оповіді від його особи, створює великі можливості для сатири і громадської критики. Шахраєві властива не тільки моральна і соціальна, а й географічна мобільність. Його переїзди, як правило, пов'язані зі зміною господаря або із шахрайськими операціями; іноді вони також є проявом свободи пікаро, бажання подорожей і мандрівок по світу. Опис соціальних верств, своєю чергою, може як обмежуватися певним колом населення, так і охоплювати все сучасне суспільство.

Встановлено, що такі поетологічні ознаки, як концепція головного героя (пройдисвіта), його соціальна і географічна мобільність, іронічне ставлення до інших персонажів, мотиви мандрів і містифікаторства, сатиричне зображення чернецтва, відкритий фінал, уможливають зіставлення українського оповідання кінця XIX століття з канонічною пікарескою. З'ясовано, що хронотоп українського оповідання є замкнутим, на відміну від крутіїського роману. В основу композиції аналізованого оповідання покладено хронологічний принцип зображення подій в окремому епізоді з життя крутія. Також відсутній принцип оповіді від імені героя з метою створення фіктивної автобіографії. Оповідачем виступає не герой, а автор.

Ключові слова: пікареска, крутії, шахрайський роман, мотив мандрів, хронотоп, іронія, сатира.

Постановка проблеми. І. Нечуй-Левицький (1838–1918), попри походження й отриману духовну освіту, не став священником, а присвятив своє життя педагогічній та літературній діяльності. Знання особливостей характерів, побуту, діяльності духовенства, досвід навчання й викладання у духовних закладах знайшли яскраве відображення у його прозі. Образи духовенства представлені у таких його творах, як «Причепа» (1869), «Кайдашева сім'я» (1879), «Старосвітські батюшки та матушки» (1881), «Афонський пройдисвіт» (1890), «Поміж ворогами» (1893), «Неоднаковими стежками» (1903), «На гастролях в Микитянах» (1903).

Основою повісті «Афонський пройдисвіт» є анекдотичний сюжет про те, як шахрай ошукує ченців. Серед літературознавців (А. Гуляк, Р. Іванченко, І. Приліпко) домінує думка, що засоби сатири та іронії, які відігравали допоміжну роль у розкритті образів духовних діячів у попередніх творах письменника, в оповіданні «Афонський пройдисвіт» стають головними чинниками відтво-

рення негативних явищ у житті й діяльності духовенства, зокрема ченців. Цілком погоджуючись з характеристикою зазначеного твору як зразка сатиричної прози, тим не менш пропонуємо звернути більшу увагу на тип головного персонажа – пройдисвіта (крутія, пікаро), який формує навколо себе особливий хронотоп і сприяє розвитку динамічного сюжету. Наявність елементів поетики крутіїського роману в оповіданні «Афонський пройдисвіт», лише принагідно зауважена літературознавцями [5, с. 533], потребує детальнішого розгляду. Наукових робіт, в яких цей твір проаналізовано з точки зору втілення в ньому традицій цього жанру і такого типу героя, в українському літературознавстві немає. Цим зумовлена актуальність цієї статті, завданням якої і є заповнення цієї прогалини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визнаючи національно-історичну самобутність крутіїського роману (пікарески), зародження та розвиток якого, за М. Томашевським, були обмежені XVI–XVII століттями та певними

соціально-історичними умовами розвитку Іспанії тієї доби, не можна не відзначити його великого впливу на світову літературу XVII–XX століть [11, с. 5]. Як зазначає О. Вешелені, який досліджував функціонування образу крутія в українській еміграційній літературі, потреба вивчення українських крутіїських творів пов'язана з тим, що цей жанр стає серйозним маркером в історії національних літератур, адже генологічно вважається одним із перших зразків класичного роману та його атрибутів [1, с. 35–36]. В Україні окремі теоретичні питання трансформації пікарески, актуалізації її мотивів та образів вивчали Д. Затонський, Н. Торкут, К. Васирина, В. Міленко, Л. Савкова. Д. Чик окреслив успадкування основних рис крутіїської прози у поемі «Енеїда» І. Котляревського в авантюрній фабулі твору та актуалізації архетипу трикстера, який оприявнює себе в пікаро Енеї.

Постановка завдання. У пропонованій розвідці ми маємо на меті виявити своєрідність художньої трансформації традиційної моделі пікарески в оповіданні «Афонський пройдисвіт» І. Нечуя-Левицького, зокрема з'ясувати сутність художньої концепції героя-пікаро і виявити особливості модифікації жанрових ознак крутіїського твору.

Виклад основного матеріалу. Вивчення пікарески починається з кінця XIX століття, але дотепер залишаються проблемними питання жанрового генезису, новаторства художнього образу пікаро та конфлікту, який можна трактувати як конфлікт «маленької людини» і соціуму, історико-літературного значення цієї жанрової моделі та її трансформації в прозі останніх століть. Важливим також є вивчення жанрових традицій крутіїського роману в творчості окремих митців [7].

Є різні теорії стосовно жанрових ознак крутіїського роману (шахрайського, пікарески) та його хронологічних меж. Прихильники суто історичної точки зору вважають цей тип твору породженням іспанської літератури XVI–XVII століть з досить канонічними жанровими ознаками. Основні характерні риси класичної пікарески: 1) оповідь, що ведеться від першої особи, від імені самого героя; 2) герой-пікаро надає критичну характеристику оточуючій його дійсності; 3) сюжет розгортається як серія епізодів-пригод героя, в які він потрапляє, мандруючи світом; 4) авторська іронія, комізм побутових ситуацій, сатиричне зображення суспільства. «В основу композиції крутіїського роману покладений хронологічний принцип зображення подій життя хитруна, що розгорталася на тлі абсурдної дійсності, потрактованої засобами

сатири та комізму із застосуванням прийомів іронії, гротеску» [5, с. 533].

Інші дослідники пропонують значно ширший погляд на шахрайський роман, знаходячи його риси в античних романах і багатьох творах XVIII–XXI ст. У цьому сенсі можна говорити про трансформацію або ж «осучаснення» поетологічних ознак крутіїського твору, який мав величезний успіх і вплинув на становлення і розвиток більшості літературних жанрів нового часу. Наприклад, російський літературознавець В. Кожинов вважає саме іспанський пікареский (крутіїський) роман першим етапом історії романного жанру «як нової гілки епічної творчості» [6, с. 130]. З нього «виросли» авантюрно-пригодницький роман, роман подорожей, роман виховання, філософсько-сатиричні повісті [11, с. 19].

Основою оповідання «Афонський пройдисвіт» можна вважати крутіїську/пікареску фабулу, в процесі розгортання якої отримують свій розвиток інші жанрові доповнення. Події відбуваються на тлі розміреного життя одного з київських монастирів. Вибір замкнутого хронотопу, нетипового для пікареского твору, для оповідання І. Нечуя-Левицького є якраз характерним: звужуючи масштаб простору, автор має на меті показати людські характери з максимальним «наближенням» до реальності, в найдрібніших деталях.

Уже на початку оповідання наратор надає портретну характеристику головного героя: «...в церкву входить поперед усіх людей якийсь високий, чорнявий, з товстими густими бровами, здоровими чорними очима вже літній чоловік...» [8, с. 580]. Христофор Хрисанфович Копронідос є маргіналом якщо не за походженням, бо воно невідоме читачам, то за своїми переконаннями і стилем життя. «Він довго блукав по селах на Україні, продавав кипарисові хрестики, образки і чотки, продавав темним селянам камінці, нібито з Єрусалима, свячену воду, ніби з Йордану <...>. Ті камінці він збирав на березі Росі, Росави та інших річок, а святу воду набирав у пляшечки просто з криниць і з ставків» [8, с. 580].

Визначальною рисою характеру Копронідоса є бажання уникати будь-якої праці й постійний пошук засобів наживи, що ріднить його з традиційним пікаро. Після блукань по Україні він поставив собі за мету «обдурити багатих київських ченців». Мотив мандрів має велике значення для творів, в основі яких лежить модель пікарески. Про мандри героя оповідання Нечуя-Левицького читач дізнається з його слів: «Пройшов я і Туреччину, і Грузію, і Грецію, і Балкани, і Дунай, а таких дур-

нів ще не бачив: такі так самі в руки й даються!» [8, с. 606]; «Копронідос сам пробував послушником в усяких монастирях у Греції та Болгарії...» [8, с. 582]. Найчастіше шахраєві властива не тільки моральна і соціальна, а й географічна мобільність. Його перебування в Києві – це лише один з численних епізодів багатого на пригоди життя Копронідоса. Події цього епізоду зображені у відповідності до хронологічного принципу: спочатку він збирає інформацію про багатих ченців серед келійників та послушників, потім, прикинувшись дуже релігійною людиною, щедро пригощаючи чотирьох обраних ним ченців, даючи дрібні пожертви на монастир, входить до них у довіру та видурює чималі гроші, обіцяючи великі проценти: «треба робити так, щоб гроші плодили гроші» [8, с. 598]. Після завершення афери він зникає: «Копронідос, не гаючись, зараз вибрався з квартири й перебрався в житло під другий монастир» [8, с. 615].

Копронідос повністю ігнорує суспільні моральні норми, водночас викриваючи риси аморальності в інших. Тому оповідання «Афонський проїдисвіт», зосереджене на афері крутія, наповнене історичною реальністю, подаючи сатиричну картину жадібного та лицемірного духовенства. «Шахрайство Копронідоса стає наче лакмусовим папірцем, за допомогою якого автор розкриває дворушність чернецтва» [3, с. 105]. Герої твору – «чорноризці» о. Паладій, о. Ісакій, о. Єремія, о. Тарасій – не байдужі до матеріального збагачення й міцних напоїв. Паладій у минулому був священником з багатої парафії, володів великим господарством, потім вирішує стати архієреєм і тому стає монахом. Ісакій та Єремія – з бідних верств населення, ставши ченцями, теж починають обирати народ. Тарасій – бурсак, москаль, братається з купцями, не відмовляється пиячити з міщанами. Пронирливий і кмітливий Копронідос до кожного з них вживає індивідуальний підхід. О. Паладій мріє стати архімандритом – «гроші вам здадуться», обіцяє хитрий грек; о. Тарасія шахрай спокушає його пристрастю до смачної їжі, міцних напоїв та гарних жінок. Жадібність та скупість Ісакія та Єремії виразняються через опис одягу. Маючи гроші, вони ходять у драгті. Намагаючись з'ясувати, хто з отців жадібніший, Копронідос «лічив латки на обох чорноризцях і налічив їх на отцеві Ісакієві більше» [8, с. 600].

Копронідос має і пристрасть, і талант до містифікаторства. Протеїстичність – характерна риса персонажа-пікаро: протягом оповіді він виступає в різних ролях та іпостасях. Для досягнення своєї мети він надягає маску богобоязливого і богоміль-

ного купця: «Я люблю монастирі, люблю монастирське життя, та не сподобив мене господь жити в монастирі, бо батько мене оженив і приставив до торговельного діла, – сказав Копронідос смиренным голосом. Він вів розмову тоном смиренного, покірливого й тихого послушника, що розмовляє з своїм ігуменом» [8, с. 586]. Маска-поведінка пікаро стає засобом обману, інструментом приховування справжнього обличчя, її художня функція в творі полягає в створенні, зав'язуванні інтриги. Для завершення образу статечного купця Копронідос навіть найняв грекиню-міщанку з Подолу грати роль його дружини. До речі, дослідниця В. Міленко зазначає, що ставлення до жінки є важливим елементом морально-психологічної характеристики пікаро. Загалом він байдужий до віку, зовнішності та характеру обраниці [7]. З цієї точки зору Копронідос діє за своїм розрахунком, цинічно використовуючи молоду дівчину (очевидно, «з низькою соціальною та моральною відповідальністю»), щоб остаточно спокусити о. Тарасія.

Оповідь в аналізованому творі І. Нечуя-Левицького, на відміну від класичних пікаресок, іде від третьої особи. Оповідачем виступає не герой, а автор. Завдяки цьому в оповіданні немає ні сповіді (або пародії на неї), ні проповіді-повчання, властивих крутіїському роману або новелі, а домінантою стає іронія як автора, так і героя. Цей твір позбавлений також традиційних для пікаресок прологу, родоводу героя і його передісторії до першого крутіїства [10, с. 271]. Письменник хотів тим самим дистанціюватися від своїх героїв і надати об'єктивний характер оповіді та зображуваним подіям. Але при цьому автор надає своєму героєві-крутію висловити своє критичне ставлення до інших персонажів через вживання внутрішніх монологів та реплік. Внутрішній монолог є відтворенням невисловлених почуттів, прихованих переживань і думок персонажа. Саме такі монологи є особливо важливим засобом розкриття внутрішнього світу та психологічної характеристики персонажів. Свої жертв Копронідос іронічно називає «осятрами»: «Чотири ціновиті осятри маю на приміті... З котрого б почати ...– думав Копронідос» [8, с. 582]; «осятрина йде в мою мережу. Непогано!» – подумав Копронідос і цілу службу молився та бив поклони перед чудовним образом богородиці, благаючи поспіху собі» [8, с. 584]; «Цей край для мене як рай. Ловися, рибко, маленька й велика!» [8, с. 606].

Досягнувши своєї мети, крутії дозволяє собі виразити своє справжнє, критичне ставлення до ченців: «Вам призначене небо, а нам земля. Вам подобає спасатися та й за нас, грішних, молитись, а не гроші

збирати та держати їх під спудом в скринях. <...>. Ваш монастир не монастир, а якась дармолежівка, а ченці не ченці, а якісь лежні та дармоїди, ледарі або грошолоби» [8, с. 613–614]. Сатира письменника спрямована не на шахрая-пройдисвіта, а на ченців, які виявляються лицемірами та порушниками всіх чернечих обітниць.

Висновки. Проведене дослідження дало змогу стверджувати, що в основу фабули оповідання «Афонський пройдисвіт» І. Нечуя-Левицького закладено модель крутійської новели. Концепція головного героя – пройдисвіта (пікаро), його соціальна і географічна мобільність, іронічне ставлення до інших персонажів, мотиви мандрів і містифі-

каторства, сатиричне зображення чернецтва, відкритий фінал уможливають зіставлення українського оповідання кінця ХІХ століття з канонічною пікарескою. Як і в традиційних пікаресках, в аналізованому творі відсутні пейзажні замальовки як паралелі внутрішньому стану персонажа, не виражено в ньому і співвідношення «людина–природа». Нетиповими рисами є оповідь від третьої особи, а не оповідь у вигляді фіктивної автобіографії героя та «замкнутий» хронотоп. Подальше дослідження трансформації жанрової моделі крутійського роману в українській прозі можна визнати перспективним для доповнення рецепції пікарески українським літературним простором.

Список літератури:

1. Вешелені О. Між селепком і експедитором: два типи крутія в українській еміграційній літературі. *Слово і час*. 2014. № 7. С. 35–41.
2. Гуляк А. Іван Нечуй-Левицький (1838–1918). Вибрані твори: У 3 т. Київ : Сакцент Плюс, 2008. Т. 1. 2008. С. 5–21.
3. Іванченко Р. Іван Нечуй-Левицький. Нарис життя і творчості (Літературний портрет). Київ : Дніпро, 1980. 147 с.
4. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці : Золоті литаври, 2001. 636 с.
5. Ковалів Ю. Літературознавча енциклопедія: у двох томах. Т. 1. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 608 с.
6. Кожин В. Происхождение романа. Москва : Советский писатель, 1963. 440 с.
7. Миленко В. Д. Пікареска в руской прозе 20–30-х годов ХХ века: генезис, проблематика, поезика : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Симферополь, 2007. URL: <http://referatu.net.ua/referats/7569/172294>.
8. Нечуй-Левицький І. Афонський пройдисвіт. Твори: У 2-х т. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 2. 1986. С. 580–543.
9. Приліпко І. Л. Ідейно-художні доміанти прози про духовенство в українській літературі ХІХ – початку ХХІ століть : дис. ...доктора філол. наук : 10.01.01. Київ. 2014. 536 с.
10. Савкова Л. С. Традиції пікарески в романе Р. Гари «Повинная голова». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2013. Вип. 33. С. 271–275.
11. Томашевский Н. Плутуваний роман. Москва: 1975. С. 5–20.
12. Чик Д. Ч. Пікареска традиція у поемі «Енеїда» І. Котляревського. URL: https://sites.znu.edu.ua/conf-slovyanska-filologia/literary_criticism/Chyk.pdf.

Nazarenko N. I. ELEMENTS OF PICARESQUE IN I. NECHUI-LEVYTSKY'S SHORT STORY "ATHOS ROGUE"

The article investigates the functioning of the image of rogue in Ukrainian classical literature. The analysis is based on the story "Athos rogue" by I. Nechui-Levytsky. The genre features of Picaresque prose are traced, as well as the features of "roguery" in the analyzed work are revealed in detail. It is noted that the genre history of Spanish picaresque was completed by the middle of the XVII century, but numerous genre innovations and artistic techniques of the authors became the property of other national literary traditions and inherited by novelists of subsequent centuries. The main focus is on outlining the concept of the main character – picaro. It is emphasized that the novel about the rogue's adventures, thanks to the figure of the protagonist and the story from his person, creates great opportunities for satire and public criticism. Rogues are characterized not only by moral and social, but also geographical mobility. His relocations are usually associated with a change of owner or fraudulent transactions; sometimes they are also a manifestation of picaro's freedom, desire to travel around the world. The description of social strata, in turn, can be limited to a certain circle of the population or cover the whole of modern society.

It is established that such poetic features as the concept of the protagonist, his social and geographical mobility, ironic attitude to other characters, motives of travels and mystification, satirical depiction of monasticism, an open finale make it possible to compare the Ukrainian story of the late nineteenth century with the canonical picaresque. It was found that the chronotope of the Ukrainian story is closed, in contrast to the traditional one. The composition of the analyzed story is based on the chronological principle of depicting events in a separate episode from the life of the rogue. There is also no principle of narration on behalf of the hero in order to create a fictitious autobiography. The narrator is not the hero, but the author.

Key words: Picaresque, rogue, fraudulent novel, motif of travel, chronotope, irony, satire.